

Федосова Г.Л.
Ошовська М.В.
м. Київ

ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В СІМ'Ї

Статтю присвячено розгляду питань особливостей впливу матерів на формування самооцінки дітей молодшого шкільного віку. Визначено емоційні чинники, які впливають на самооцінку дітей. Встановлено взаємозв'язок між особливостями спілкування матерів з дітьми і самооцінкою дітей молодшого шкільного віку.

Ключові слова: *самооцінка, молодший шкільний вік, спілкування матерів.*

Постановка проблеми

Проблема виникнення, формування та розвитку самооцінки є однією з центральних проблем становлення особистості дитини. Самооцінка — це необхідний компонент розвитку свідомості, усвідомлення людиною самої себе, своїх фізичних сил, розумових здібностей, вчинків, мотивів і цілей своєї поведінки, свого ставлення до оточуючих, до інших людей і самої себе. Л.Виготський припускав, що саме в семирічному віці починає складатися самооцінка — узагальнене, тобто стійке, позаситуативне і, разом з тим, диференційоване ставлення дитини до себе [5].

Актуальність теми дослідження визначається, насамперед, важливістю самооцінки серед особистісних новоутворень, що обумовлюють поведінкові й індивідуально-психологічні особливості дитини, її взаємини з оточуючими людьми. Однак, незважаючи на велику кількість досліджень самооцінки, сучасна психологія скоріше свідчить про складність структури й детермінації цього утворення, ніж про достатність накопичених знань. Це стосується дослідження умов формування самооцінки в онтогенезі: якщо в дитинстві й ранньому дитинстві переконливо показано величезну роль характеру спілкування матері з дитиною у формуванні основ її особистості й самосвідомості (Е.Еріксон, М.Лісіна, Н.Авдеєва), то стосовно молодшого шкільного віку вплив спілкування батьків на формування дитячої самооцінки багато в чому залишається нерозкритим.

Самооцінка у вітчизняній психології вивчалася у зв'язку з проблемою розвитку та формування самосвідомості. Ці дослідження сконцентровані навколо двох груп питань. З одного боку, в загальнотеоретичному і методологічному аспектах проаналізоване питання про становлення самосвідомості у

контексті більш загальної проблеми розвитку особистості. Тут можна виділити роботи таких психологів і педагогів, як: Б.Ананьєв, А.Леонтьєв, М.Скаткін.

У другій групі досліджень розглядаються більш спеціальні питання, насамперед пов'язані з особливостями самооцінки, її взаємозв'язком з оцінками оточення. Можна виділити публікації А.Ліпкіної, Є.Савонько, Є.Серебрякової. Педагогічний аспект проблеми відображений у працях І.Донцова, В.Столетова, Н.Неупокоевої, В.Кисельова, А.Коссаковскі та інших, які розглядали феномен «ставлення до себе» як результат виховного процесу без урахування особливостей особистісного росту.

З огляду на недостатнє опрацювання проблеми в сучасних наукових психологічних студіях ми обрали *метою* нашого дослідження теоретичне та експериментальне вивчення психологічних особливостей самооцінки дитини молодшого шкільного віку та її взаємозв'язку з особливостями спілкування дитини з матір'ю.

Завдання нашого дослідження полягало у наступному:

1. На основі теоретико-методологічного аналізу літератури визначити психологічні особливості формування самооцінки дитини молодшого шкільного віку.

2. Провести експериментальне дослідження психологічних особливостей сімейного спілкування матерів зі своїми дітьми; дослідити самооцінку дітей молодшого шкільного віку, які виховуються в опитаних сім'ях; визначити чинники, які впливають на формування самооцінки дитини молодшого шкільного віку; дослідити взаємозв'язок особливостей спілкування дитини з матір'ю та формування самооцінки дитини молодшого шкільного віку.

Дослідження проводилося на базі одного із загальноосвітніх навчальних закладів (школа-дитячий садок) Подільського району м. Києва.

Для виконання другого завдання нашого дослідження ми використали такі психологічні методики: методику PARi Е.Шефер і Р.Белла (адаптація Т.Нещерет) «Сімейне життя очима матері»; методику діагностики батьківського ставлення А.Варги та В.Століна; методику діагностики самооцінки Т.Дембо та Р.Рубінштейн [10; 11].

Виклад основного матеріалу

Методика та організація дослідження. Для виконання першого завдання нашого дослідження ми провели теоретико-методологічний аналіз літератури з питання формування самооцінки дітей молодшого шкільного віку і дійшли наступних висновків:

1. Самооцінка — це оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і свого місця серед інших людей. Самооцінка як ядро особистості є важливим регулятором її поведінки. Відомо кілька підходів до вивчення феномену самооцінки. Ми у своєму дослідженні приєднуємося до гуманістичного підходу (А.Маслоу, К.Роджерс).

2. Молодший шкільний вік охоплює період життя від шести до одинадцяти років і визначається найважливішою обставиною в житті дитини —

її вступом до школи. Основною діяльністю у цьому віці стає навчальна діяльність, а предметом зміни в навчальній діяльності є сам її суб'єкт [1–5].

3. Вступ до школи значно розширює коло соціальних стосунків, що неминуче впливає на «Я-концепцію» дитини. Успіхи в навчанні сприяють підвищенню самооцінки, а самооцінка, у свою чергу, впливає на рівень навчальних успіхів через механізми очікувань, домагань, стандартів, мотивації й упевненості у своїх силах. Низька самооцінка підриває впевненість школяра у своїх силах і формує в нього низький рівень очікувань, а низька успішність знижує самооцінку [6; 7; 10; 13].

Рівень самооцінки дитини також залежить і від згуртованості сім'ї. Діти з адекватною самооцінкою зазвичай виховуються в сім'ях, де батьки цінують один одного, з повагою ставляться до особистості дитини, спілкуються з нею, цікавляться її життям, цінностями, почуттями.

Для виконання другого завдання нашого дослідження ми провели емпіричне дослідження впливу сімейного спілкування на формування самооцінки дітей молодшого шкільного віку.

Реалізація даного етапу нашого дослідження передбачала насамперед визначення мети та завдань емпіричного дослідження. Цей етап дослідження був проведений з метою виявлення психологічних особливостей формування самооцінки дитини молодшого шкільного віку залежно від сімейного спілкування. Отримані дані піддавалися статистичному аналізу з наступною якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Математична обробка та графічна презентація результатів здійснювалася за допомогою програми Excel [14].

Емпіричне дослідження проводилось упродовж 2008 р. у три основні етапи.

На *першому* етапі (квітень 2008 р.) був розроблений план емпіричного дослідження, підібрані адекватні методики дослідження.

На *другому* етапі (травень – червень 2008 р.) було проведено збирання матеріалу.

На *третьому* етапі (липень – вересень 2008 р.) проводилось опрацювання, узагальнення, аналіз та інтерпретація отриманих в ході дослідження даних.

Розглянемо соціально-демографічні характеристики респондентів, які взяли участь у нашому дослідженні.

Нами було досліджено 24 матері (100,0%), 13 з яких (54,2%) виховують дитину молодшого шкільного віку у повній сім'ї, а 11 (45,8%) — у неповній сім'ї. Серед матерів, які виховують дітей молодшого шкільного віку у неповній сім'ї: розлучених — 29,1%; таких, що втратили чоловіка внаслідок його смерті — 4,2%; одиноких — 12,5%.

Вік досліджуваних матерів: до 26 років — 20,8%; 27–30 років — 45,8%; понад 31 року — 33,4%.

Вік досліджуваних дітей: 7–8 років — 25%; 9–10 років — 45,8%; 10–11 років — 29,2%.

Стать дітей: хлопчиків — 62,5 %; дівчаток — 37,5%.

Звернемося до результатів нашого дослідження.

Методика PARi Е.Шеффер і Р.Белла (адаптація Т.Нещерет) «Сімейне життя очима матері» дає змогу оцінити контакт між дитиною та матір'ю з точки зору його оптимальності. Для цього необхідно порівняти середні оцінки за такими групами шкал: оптимальний емоційний контакт, емоційна дистанція, надмірна емоційна концентрація.

Розглянемо першу групу — *«оптимальний емоційний контакт»*. До цієї групи входять такі шкали: спонукання до словесних проявів, вербалізація; партнерські відносини; розвиток активності дитини; рівні відносини між батьками та дитиною.

Оптимальний емоційний контакт передбачає готовність матерів зрозуміти своїх дітей та надати, якщо потрібно, їм допомогу. Діти таких матерів довіряють їм не побоююватись розповідати свої секрети, бо вони впевнені у доброзичливому ставленні матері до них. Такі матері приділяють достатньо уваги розвитку активності дитини, розмовляють і радяться з ними, а діти, в свою чергу, довіряють їм, впевнені в їх підтримці й не бояться звернутися до них за допомогою у випадку виникнення проблем. Матері, які мають оптимальний емоційний контакт зі своїми дітьми, виявляють глибоку зацікавленість проблемами дітей, беруть участь у їх дозвіллі й завжди показують, що вважають своїх дітей гідними не тільки інтересу і співчуття, а й поваги.

Понад половини досліджуваної вибірки (58,3%) мала оптимальний емоційний контакт зі своїми дітьми; високі бали (понад 17) за цією шкалою отримали матері, що виховують дітей у повній сім'ї (33,3%), 25% матерів, що виховують дитину у неповній сім'ї (серед них — 16,7% розлучених і 8,3% одиноких матерів).

Друга група шкал — *«надмірна емоційна дистанція з дитиною»* складається з роздратованості, запальності; надмірної суворості, уникнення контакту з дитиною.

Такі матері не цікавляться життям своїх дітей, не беруть участі у дозвіллі своїх дітей, часто не мають часу на те, щоб спілкуватися зі своїми дітьми, цікавитися їхніми успіхами та поразками. Діти таких матерів, у свою чергу, не звертаються за допомогою до своїх матерів у скрутних життєвих ситуаціях, а воліють самі розбиратися зі своїми проблемами. Такі матері часто надто роздратовано спілкуються зі своїми дітьми, промовляють багато негативних оцінних висловлювань, дуже рідко підкреслюють реальні заслуги дитини, категорично придушують прояви дитячого негативізму, що може призвести до виникнення в дитині відчуття своєї слабкості, неповноцінності.

До цієї групи належать 16,7% вибірки. Високі бали за цими шкалами (понад 17 балів) отримали матері, які виховують дитину у повній сім'ї (12,5%), і 4,2% матерів, які виховують дитину у неповній сім'ї.

Третя група шкал — *«надмірна концентрація на дитині»* складається з восьми ознак: надмірної турботи, встановлення залежних взаємин, подолання опору, придушення волі; створення безпеки, побоювання скривдити; виключення позасімейних впливів; придушення агресивності; приду-

шення сексуальності; надмірне втручання в дитячий світ; прагнення прискорити розвиток дитини. Матері таких дітей намагаються виключити поза-сімейні впливи на дитину, намагаються контролювати своїх дітей та не надавати їм самостійності навіть у вирішенні простих побутових питань. Такі матері намагаються надмірно контролювати стосунки своїх дітей з іншими, категорично придушують прояви дитячої самостійності. Діти таких матерів можуть зазнавати труднощів міжособистісного спілкування.

До цієї групи належить 25% сімей нашої вибірки. Високі бали (понад 17 балів) за цими шкалами отримали матері, які виховують дитину у повній сім'ї (8,3%) і ті, які виховують дитину у неповній сім'ї (16,7%). Серед них 8,3% складають розлучені матері; 4,2% — одинокі; 4,2% — одинокі через смерть батька (табл. 1).

Таблиця 1

Ставлення матерів до своїх дітей

№ з/п	Параметри ставлення матерів до своїх дітей	Сім'ї			
		повна сім'я, %	розлучені, %	одинокі матері, %	одинокі через смерть батька, %
1	Оптимальний емоційний контакт	33,3	16,7	8,3	
2	Надмірна емоційна дистанція з дитиною	12,5	4,2		
3	Надмірна концентрація на дитині	8,3	8,3	4,2	4,2

Для діагностики батьківського ставлення до дітей нами була використана методика «Тест-опитувальник батьківського ставлення» А.Варги, В.Століна, який являє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення в осіб, які звертаються за психологічною допомогою з питань виховання дітей та спілкування з ними.

Високі бали за шкалою «*прийняття — відторгнення*» (від 24 до 33) свідчать про те, що у людини є виражене позитивне ставлення до дитини. Дорослий у цьому випадку сприймає дитину такою, яка вона є, поважає й визнає її індивідуальність, схвалює її інтереси, підтримує плани, проводить з нею досить часу й не жалкує про це. В нашому дослідженні результати розподілилися наступним чином: високі бали за цією шкалою отримали 25% опитуваних. З них: 12,5% — це матері, які виховують дитину у повній сім'ї; 12,5% — матері, які виховують дитину у не-повній сім'ї (з них розлучені складають 4,2% й одинокі матері — 8,3%).

Низькі бали за цією ж шкалою (від 0 до 8) свідчать про те, що дорослий відчуває стосовно дитини в основному тільки негативні почуття: роздратування, злість, досаду, навіть іноді ненависть. Такий дорослий вважає дитину невдахою, не вірить в її майбутнє, низько оцінює її здібності і нерідко своїм ставленням третирує дитину. Зрозуміло, що такий дорослий не може бути гарним педагогом. У нашому дослідженні низькі бали за цією шкалою

отримали 12,5% респондентів. З них: 8,3% — матері, що виховують дитину у повній сім'ї; 4,2% — матері, що виховують дитину у неповній сім'ї (розлучені).

Високі бали за шкалою *«кооперація»* (7–8 балів) є ознакою того, що дорослий широ цікавиться тим, що дитина, високо оцінює її здібності, заохочує до самостійності та ініціативи, намагається бути з нею на одному рівні. Високі бали за цією шкалою отримали 33,3% досліджуваних (16,7% — матері, що виховують дитину у повній сім'ї; 8,3% — матері, що виховують дитину у неповній сім'ї (4,2% — розлучені, 4,2% — матері, які самотні через смерть батька).

Низькі бали за даною шкалою (1–2 бали) свідчать про те, що дорослий не може претендувати на роль гарного педагога. Високі бали за цією шкалою отримали 12,5% досліджуваних. З них: 8,3% — матері, що виховують дитину у повній сім'ї; 4,2% — матері, що виховують дитину у неповній сім'ї, розлучені.

Високі бали за шкалою *«симбіоз»* (6–7 балів) свідчать про те, що доросла людина не встановлює психологічну дистанцію між собою й дитиною, намагається завжди бути ближче до неї, задовольняти її основні розумові потреби, захищати від неприємностей. Високі бали за цією шкалою отримали 16,9% опитаних. З них: 8,3% — матері, що виховують дитину у повній сім'ї; 8,3% — розлучені матері; 4,2% — самотні матері; 4,2% — матері, що самотні через смерть батька.

Низькі бали за цією ж шкалою (1–2 бали) є ознакою того, що дорослий, навпаки, встановлює значну психологічну дистанцію між собою й дитиною, мало піклується про неї. Навряд чи такий дорослий може бути гарним вчителем і вихователем для дитини. За цією шкалою дані розподілились наступним чином: 12,5% — матері, що виховують дитину у повній сім'ї; 4,2% — матері, що виховують дитину у неповній сім'ї, розлучені.

Високі бали за шкалою *«контроль»* (6–7 балів) свідчать про те, що доросла людина поводить себе занадто авторитарно з дитиною, жадаючи від неї беззастережної слухняності й ставлячи їй суворі дисциплінарні рамки, нав'язуючи їй свою волю. Така доросла людина далеко не завжди може бути корисною як вихователь. Високі бали за цією шкалою отримали 12,5% опитуваних матерів. З них: 8,3% — матері, що виховують дитину у повній сім'ї; 4,2% — матері, що виховують дитину у неповній сім'ї через смерть батька.

Низькі бали за цією ж шкалою (1–2 бали) свідчать про те, що контроль за діями дитини з боку дорослої людини практично відсутній. Це може бути не дуже добре для навчання і виховання дітей. Найкращим варіантом оцінки педагогічних здібностей дорослої людини за шкалою є середні оцінки (від 3 до 5 балів). Низькі бали за цією шкалою отримали матері, які виховують дитину у повній сім'ї (8,3%).

Високі бали за шкалою «*ставлення до невдач дитини*» (7–8 балів) є ознакою того, що доросла людина вважає дитину маленьким невдахою і ставиться до неї, як до нетямущої істоти. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються дорослому несерйозними, і він ігнорує їх. Навряд чи такий дорослий може стати гарним вчителем і вихователем для дитини. Високі бали за цією шкалою отримали 12,5% досліджуваних. Серед них 8,3% — матері, що виховують дитину у повній сім'ї; 4,3 % — матері, що виховують дитину у неповній сім'ї (одинокі матері).

Низькі бали за цією ж шкалою (1–2 бали) свідчать про те, що неуспіхи дитини дорослий вважає випадковими й вірить у неї. Такий дорослий швидше за все стане непоганим вчителем і вихователем. 8,3% досліджуваних отримали низькі бали за цією шкалою. З них 4,2% — матері, що виховують дитину у повній сім'ї; 4,2 % — матері, що виховують дитину у неповній сім'ї (розлучені).

Для дослідження самооцінки дитини молодшого шкільного віку ми використовували методика «Дослідження самооцінки» за Т.Дембо, С.Рубінштейн [67] (табл. 2).

Таблиця 2

**Результати дослідження самооцінки дітей
молодшого шкільного віку**

№ з/п	Самооцінка, %	Хлопці, %	Дівчата, %
1	Висока (33,3)	25,0	8,3
2	Середня (37,3)	25,0	12,5
3	Низька (12,5)	12,7	4,2
4	Завищена (16,9)	8,3	4,2

Для встановлення взаємозв'язку між особливостями спілкування дітей молодшого шкільного віку з матір'ю та їхньою самооцінкою ми користувалися коефіцієнтом кореляції Пірсона.

Кореляційний аналіз показав значущі зв'язки між ставленням матері до дитини та самооцінкою дитини молодшого шкільного віку. Так, наприклад, нами було виявлено статистично значущий зв'язок між надмірною Емоційною дистанцією між матір'ю і дитиною та низькою самооцінкою дитини ($p < 0,05$). Крім того, оптимальний емоційний контакт між матір'ю та дитиною корелює з високою самооцінкою дітей молодшого шкільного віку ($p < 0,05$). Таким чином, особливості емоційного контакту матері з дитиною впливають на її самооцінку.

Дослідження не виявило статистично значущого зв'язку між самооцінкою дитини й кількістю часу, який батьки проводять разом з нею.

Висновки

З огляду на отримані результати можна стверджувати, що особливості спілкування матерів впливають на формування самооцінки дітей молодшого шкільного віку. Виявлено статистично значущий зв'язок між надмірною емоційною дистанцією між матір'ю і дитиною та низькою самооцінкою дитини. Окрім того, оптимальний емоційний контакт між матір'ю та дитиною корелює з високою самооцінкою дітей молодшого шкільного віку.

Таким чином, роботу практичного психолога в молодшій школі чи в сімейному (індивідуальному) консультуванні ми вбачаємо в запобіганні емоційного дистанціювання в сім'ї, розвитку комунікативної компетентності батьків, встановленню оптимальних емоційних контактів між матерями та дітьми, навчання ефективній комунікації в сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бардиер Г.Л., Никольская И.М. Что касается меня... Сомнения и переживания самых младших школьников / Г.Л.Бардиер, И.М.Никольская. — С.Пб.: Речь, 2005. — 364 с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р.Бернс. — М.: Прогресс, 1986. — 386 с.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И.Божович. — М.: Просвещение, 1968. — 258 с.
4. Волков Б.С. Психология младшего школьника: учеб. пособие / Б.С.Волков. — М.: Академический проект, 2005. — 208 с.
5. Выготский Л.С. Кризис семи лет / Л.С. Выготский // Собрание сочинений: в 6 т. — М.: Педагогика, 1982. — Т. 4. — 426 с.
6. Горбачева В.А. К вопросу формирования оценки и самооценки у детей / В.А.Горбачева. — М.: АПН РСФСР, 1958. — № 18. — С. 56–58.
7. Захарова А.В. Формирование самооценки в учебной деятельности / А.В.Захарова // Психологические проблемы в учебной деятельности школьника. — М., 1977. — 168 с.
8. Липкина А.И. Самооценка школьника / А.И.Липкина. — М.: Наука, 1976. — 224 с.
9. Никольская И.М. Психологическая защита у детей / И.М.Никольская, Р.М.Грановская. — С.Пб.: Речь, 2006. — 352 с.
10. Рабочая книга школьного психолога / под ред. И.В.Дубровиной. — М.: Просвещение, 1991. — 245 с.
11. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика: методики и тесты: учеб. пособие / Д.Я.Райгородский. — Самара: Изд. дом «БАХРАХ-М», 2002. — 672 с.
12. Руководство практического психолога: психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы / под ред. И.В.Дубровиной. — М.: Академия, 1995. — 190 с.

13. Соколова Е.Т. Самооценка и самосознание при аномалиях личности / Е.Т.Соколова. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — С. 89–95.
14. Суходольский Г.В. Основы математической статистики для психологов / Г.В.Суходольский. — С.Пб., 1998. — 326 с.
15. Учимся общаться с ребенком: руководство для воспитателя детского сада / В.А.Петровский, А.М.Виноградова, Л.М.Кларина. — М.: Просвещение, 1992. — 168 с.
16. Фопель К. Как научить детей сотрудничать / К.Фопель. — М.: Генезис, 1998. — 186 с.
17. Якобсон П.Я. Эмоциональная жизнь школьника / П.Я.Якобсон. — М., 1966. — 345 с.

Статья посвящена рассмотрению вопросов особенностей влияния матерей на формирование самооценки детей младшего школьного возраста. Определены эмоциональные факторы, влияющие на самооценку детей. Установлена взаимосвязь между особенностями общения матерей и самооценкой детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: самооценка, младший школьный возраст, общение матерей.

The article deals with influence of mother's communication onto children of junior school age self-assessment. The factors that influence on this sphere's development were determined. The correlation of features of mother's communication and self-assessment of a child was determined.

Key words: self-assessment, junior school age, mothers communication.